

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Книшов В. П.

Метою статті є деталізація механізмів захисту прав людини, серед яких визначено міжнародно-правові та національно-правові інструменти захисту. Автор звернув увагу та проаналізував зміст основних міжнародно-правових актів, що визначають міжнародні стандарти захисту прав людини, серед яких: Загальна декларація прав людини, схвалена ООН 10 грудня 1948 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, схвалений ООН 16 грудня 1966 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права схвалений ООН 16 грудня 1966 р.; Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами 1950 р.

Встановлено, міжнародна система захисту прав людини досягла високого рівня ефективності, стала діючим механізмом та способом захисту прав людини.

Серед основних міжнародних інституцій захисту прав людини провідне місце займає Європейський суд з прав людини. Аналізуючи причини звернень людей до Європейського Суду з прав людини виділено наступні: перевищення повноважень правоохоронними органами країни; неефективне розслідування кримінальних проваджень; скарги пов'язані з медичною небалістю; порушення прав людини під час затримання або позбавлення волі та не проведення органами влади розслідування у зв'язку з цим.

Наголошено на тому, що національні механізми захисту прав людини це сукупність інститутів та можливостей передбачених національним законодавством України, а саме Конституцією України, які може використати кожна людина задля захисту своїх прав та законних інтересів.

Надані пропозиції щодо удосконалення національної системи захисту прав людини, серед яких є проведення консультування з учасниками міжнародної системи захисту, задля запозичення досвіду провідних країн з цього напрямку та знизити показник звернень українцями до Європейського Суду з прав людини.

Ключові слова: права людини, Європейський Суд з прав людини, захист прав, національні механізми захисту.

Knyshov V. P. International legal and national legal instruments for the protection of human rights

The purpose of the article is to detail the mechanisms for the protection of human rights, among which the author has identified international legal and national legal instruments of protection. The author paid attention to and analyzed the content of the main international legal acts that define international standards for the protection of human rights, including: Universal Declaration of Human Rights, approved by the UN on December 10, 1948; International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, approved by the UN on December 16, 1966; The International Covenant on Civil and Political Rights was approved by the UN on December 16, 1966; European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms with Protocols of 1950.

It has been established that the international system of human rights protection has reached a high level of efficiency and has become an effective mechanism and method of human rights protection. Among the main international institutions for the protection of human rights, the leading place is occupied by the European Court of Human Rights. Analyzing the reasons for people's appeals to the European Court of Human Rights, we highlight the following: excess of powers by law enforcement agencies of the country; ineffective investigation of criminal proceedings; complaints related to medical negligence; violation of human rights during detention or deprivation of liberty and failure of authorities to conduct an investigation in this regard.

It is emphasized that the national mechanisms for the protection of human rights are a set of institutions and opportunities provided by the national legislation of Ukraine, namely the Constitution of Ukraine, which can be used by every person to protect his rights and legitimate interests.

Proposals for improving the national system of human rights protection were provided, including conducting consultations with participants in the international protection system, in order to borrow the experience of leading countries in this area and reduce the rate of appeals by Ukrainians to the European Court of Human Rights.

Key words: human rights, European Court of Human Rights, rights protection, national protection mechanisms.

Постановка проблеми та її актуальність. Вже багато століть актуальним залишається питання щодо захисту прав людини. Науковці та правознавці цієї галузі займаються постійним дослідженням, розробкою та вносять пропозиції щодо нових, ефективних інструментів захисту прав, щоб кожний хто звертається до відповідної уповноваженої інституції мав гарантії забезпечення та захисту своїх конституційних прав. Однією з проблем у цій площині є те що переважна більшість громадян не володіють правовими знаннями щодо алгоритму дій під час порушення їх прав, а деякі взагалі не знають про міжнародні інститути захисту. Це призводить до того, що особа яка порушує право іншої особи залишається не покараною, що породжує у свідомості людини у майбутньому бажання знову переступити межі дозволеного законом.

Недосконалість та невідповідність національного законодавства міжнародним нормативно-правовим актам, корупційна складова серед судової системи, низька правова культура громадян призводять до ще одних проблем у цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема міжнародно-правових та національно-правових інструментів захисту прав людини частково висвітлена у працях українських правознавців. Так, І.В. Сенчук досліджував особливості ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина як необхідної умови функціонування демократичної, правової держави. Автор визначив, що механізм захисту прав людини мають комплексно поєднувати у собі три складові: процесуальну діяльність, міжнародні механізми забезпечення і захисту прав людини, національні механізми забезпечення і захисту прав людини [1, с. 190]. І.А. Шуміло зосереджував увагу на основних аспектах діяльності універсальної та регіональних систем, уникаючи зайвої деталізації, вони показані як механізми, що динамічно адаптуються до нових викликів. Автором акцентовано увагу на тому, що права людини які закріплені у діючих міжнародно-правових договорах, є результатом довготривалого історичного розвитку суспільно-політичної думки, поступового формування стандартів, що стали нормою життя сучасного демократичного суспільства [2, с. 168]. Ю.Ю. Пайда зазначив, що особливого значення в контексті захисту прав людини набуває саме право на захист. Приділив увагу характеристиці і видовій класифікації механізму захисту прав людини. Деталізував видову класифікацію прав людини. Проаналізував юридичні гарантії

прав людини з позиції юриспруденції та філософсько-правового інструменталізму [3, с. 51].

Однак, наведені дослідження або частково розкривають особливості та проблемні аспекти інструментів захисту прав людини або не враховують положення оновленого міжнародного та національного законодавства, у цій сфері, оскільки на сьогодні існує потреба в дослідженні та деталізації механізмів захисту прав людини.

Метою цієї статті є необхідність деталізувати законодавчу базу, яка регламентує захист прав людини, охарактеризувати та скомпонувати міжнародні та національні способи захисту прав людини, конкретизувати проблемні аспекти у межах визначеної тематики.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини містить норми, які залишають за людиною право, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. В свою чергу, Європейська конвенція з прав людини, а саме ст. 6, закріплює право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Механізми захисту прав людини, стандарти та принципи, які закріплені у провідних міжнародних документах знайшли своє відображення в національній правовій системі нашої держави. Підтвердженням цього - ст. 55 Конституції України, яка визначає «права і свободи людини і громадянина захищаються судом».

Погоджуємось з твердженням І.В. Сенчук, що людина може реалізовувати своє конституційне право на захист використовуючи різні механізми, на сьогоднішній день їх поділяють на дві групи - міжнародні та національні інструменти захисту. В свою чергу, національні механізми захисту прав людини мають особливості країни в якій вони реалізуються, це залежить від внутрішньодержавного законодавства. На відміну від національних механізмів, міжнародні є однаковими та не змінними для всіх, незалежно від громадянства, національності, раси [1, с. 190].

Міжнародна система захисту прав людини досягла високого рівня ефективності, стала діючим механізмом та способом захисту прав людини. Рада Європи та Європейський суд з прав людини активно займаються розглядом справ громадян рішення яких на національному рівні не задовольнило останніх. В межах нашої роботи, вважаємо за потрібне дослідити досвід міжнародно-правових інструментів захисту прав людини, на прикладі Європейського суду з прав людини,

та здійснити аналіз національно-правових механізмів такого захисту.

Принцип поваги до прав людини в праві Європейського союзу має істотне значення. Справедливі та обґрунтовані рішення ЄС відіграють важливу роль та впливають у формуванні механізмів захисту прав людини на міжнародній арені. Вперше питання про основні права людини було розглянуто Судом ЄС в 1969 р. в зв'язку зі справою Stauder про порушення системою соціального забезпечення права на приватне життя. У рішенні по цій справі Суд ЄС вказав, що буде захищати основні права людини, як вони впливають із загальних принципів спільноти [4]. З перших днів свого існування зміст прав людини в судовій практиці ЄС відігравав пріоритетну роль серед загальних інтересів. Саме практика ЄС стала початком для систематизації та формування прав людини в межах Європейських співтовариств, а у подальшому була ратифікована державами членами Європейського Співтовариства.

Прагнення ЄС дотримуватись основних прав людини в тому вигляді, в якому вони закріплені в конституціях держав-членів та Європейській конвенції про права людини надавало ще більшого значення та авторитету серед основних міжнародних інституцій з захисту прав людини, переважна більшість справ, які розглядаються ЄС пов'язані саме з порушенням прав людини.

Варто звернути увагу на основні міжнародно-правові акти, що визначають міжнародні стандарти захисту прав людини, які *закріплені у наступних документах:*

1. *Загальна декларація прав людини, була затверджена і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.*

- Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [5].

2. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, схвалений ООН 16 грудня 1966 р.*

- Згідно зі ст. 2 Пакту, держави беруть на себе зобов'язання гарантувати, що права, проголошені в Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин [6].

3. *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.*

- «Всі люди - є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону» (ст. 23) [7].

4. *Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами 1950 р.*

- Право на ефективний засіб правового захисту «кожен, чії права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження» (ст. 13) [8].

Серед основних міжнародних інституцій захисту прав людини провідне місце займає Європейський суд з прав людини. Це міжнародний судовий орган, який формувався протягом тривалого історичного часу. Створюючи Європейський суд з прав людини, міжнародна спільнота не тільки проголосила основоположні права людини, а й створила ефективний, справедливий та особливий механізм захисту цих прав, оскільки діяльність вищезазначеного судового органу спрямована на розгляд питань міждержавного рівня та прийняття рішень по скаргах окремих осіб.

Враховуючи те, що предметом скарги можуть бути тільки ті права й обов'язки, які закріплені та гарантуються Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод, а Верховна рада України ратифікувала до конституційного законодавства більшість присутніх прав, як наслідок громадяни України можуть бути тими суб'єктами, хто має право на звернення до ЄС, оскільки однією з важливих функцій ЄС є забезпечення неухильного дотримання та виконання норм Конвенції.

Хочемо звернути увагу, що судова практика ЄСПЛ є значущим джерелом права для правосуддя нашої держави, що складається на основі судових рішень вищезазначеного судового органу. Під час прийняття рішень, суди застосовують Конвенцію та практику ЄС, оскільки ці рішення спрямовані на захист прав людини.

Кожна людина повинна мати можливість вільно обирати спосіб захисту своїх порушених прав. При цьому вона повинна бути впевнена в тому, що держава гарантує рівну можливість для будь-якого, незалежно від віри, раси, місця проживання, віку і статі, скористатися цими способами захисту. У випадку незадовільного рішення з боку національної судової гілки влади, людина може звернутися за захистом своїх порушених прав та всебічного перегляду прийнятого рішення раніше

до міжнародних способів захисту. Доступ людини у ці міжнародні органи є показником того, що індивід вступає в міжнародні відносини для реалізації свого суб'єктивного права та усе тісніше прямо торкається міжнародного права.

Є чітко встановлені підстави, за якими ЄСПЛ може відмовити у прийнятті на розгляд скарги, серед яких: скарга згідно якої не можливо ідентифікувати заявника (анонімна скарга); скарга, яка вже була раніше подана й розглянута (той самий заявник до того ж самого суб'єкта з тих самих обставин); скарга необґрунтована та несумісна; скарга є зловживанням правом на подання заяви.

ЄСПЛ дає можливість сторонам домовитись мирним шляхом, спроба укласти мирову угоду. Це є позитивною практикою для обох сторін, оскільки дозволяє сторонам прийти до згоди якомога раніше, враховуючи черги та строки які необхідно дочекатись для розгляду справи у ЄСПЛ. У разі досягнення згоди мировою угодою сторони повідомляють про це ЄСПЛ, Суд в свою чергу виносить постанову з коротким описом фактичних обставин.

Аналізуючи причини звернень людей до Європейського Суду з прав людини можна виділити наступні: перевищення повноважень правоохоронними органами країни (затримання особи з перевищенням сили, що спричинило смерть, відсутність належного пояснення та доказів для виправдання такого затримання); неефективне розслідування кримінальних проваджень; скарги пов'язані з медичною недбалістю; порушення прав людини під час затримання або позбавлення волі (нелюдське поводження, катування) та непровадження органами влади розслідування у зв'язку з цим; несправедливий розподіл майна [9].

Статистика за 2022 р. вражає. Попри війну, Україна займає третє місце за кількістю поданих заяв до ЄС, це вже другий рік поспіль. Так, в Європейському суді з прав людини на стадії розгляду перебуває усього 74 650 справ, 63% з яких стосуються лише трьох країн. Найбільше справ надходить з російської федерації - 20,1 тис., це 27% від загальної кількості справ. На другому місці - скарги з Туреччини - 16,7 тис., це 22,4%, а на третьому - з України - 10,4 тис. скарг, а це 14%. За статистикою, серед скарг поданих проти України найбільш часто розглядаються за порушенням таких прав: право на свободу і особисту недоторканість, право на ефективний засіб захисту, заборона нелюдського та такого, що принижує гідність поводження, тривалість судового провадження, право на справедливий суд. За 2022 р. до ЄС було

подано 8450 скарг пов'язані з війною, зі збройним конфліктом [10]. Маємо надію, що українські суди будуть якісно, всебічно та ефективно вирішувати питання по суті пов'язані зі збройним конфліктом, оскільки від цього залежить стан прав людини з яким наше суспільство буде виходити з війни в мирне життя.

Хочемо відзначити, що ЄСПЛ має великий авторитет на міжнародній арені як інструмент захисту прав людей, оскільки практика Суду роками визначає, що рішення приймаються з підвищеною повагою до прав людини і свобод, особливо в тих країнах, де систематично її права порушуються; діяльність Суду - є інструментом для затвердження та розвитку демократії; прийняття рішень виключно з додержанням принципу верховенства права; об'єктивне справедливе відношення до різної категорії осіб, які потребують захисту: діти, жінки, особи з обмеженими можливостями тощо. Всі ці аспекти й формують довіру до Суду, тому наша країна має особливу потребу у вивченні та застосуванні практики ЄСПЛ, для того щоб запроваджувати у судовий процес національної системи.

Вважаємо за потрібне визначитись з особливостями захисту прав людини ЄСПЛ: звертаючись до Європейського Суду людина повинна вичерпати усі національні способи захисту своїх прав, лише у разі незадоволення внутрішньодержавними способами захисту, особа подає скаргу до міжнародних інститутів захисту своїх прав; звертаючись до Суду, людина повинна надати конкретні докази порушеного свого права, вони повинні бути закріплені в межах Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод; звертаючись до ЄС людина повинна бути готова, що ця процедура має довготривалий характер, обчислюється роками; звернення до міжнародних інститутів захисту з прав людини потребують додаткових грошових витрат, оскільки не кожний фахівець в юриспруденції має досвід щодо звернень до міжнародних органів, послуги юристів є оплатні.

Слід зауважити, що норми міжнародного права мають пріоритет над нормами національного законодавства, а ефективність норм міжнародного права залежить від правових механізмів, які здатні забезпечити їх дотримання. Якщо політика держави та її правова система забезпечує, ратифікує та втілює в життя громадян міжнародні норми права, то міжнародні стандарти захисту прав людини будуть дієвими при вирішенні конкретної справи на благо людини.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на національні інструменти захисту прав людини, оскільки

не кожний громадян нашої країни має бажання та змогу звертатись до міжнародних інститутів. Причинами цього можуть бути різні: недостатньо коштів для отримання юридичної допомоги та подальшого ведення справи; не бажання подавати скаргу оскільки процедура розгляду справи ЄС може зайняти від одного до декілька років; незнання про своє конституційне право на звернення до міжнародних інституцій.

На нашу думку, до національних механізмів захисту прав людини можна віднести сукупність інститутів та можливостей передбачених національним законодавством України, а саме Конституцією України, які може використати кожна людина задля захисту своїх прав та законних інтересів.

Важливою державною інституцією, яка покликана захищати права людини, є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Вище зазначений орган (посадова особа) розглядає скарги, пропозиції, заяви та інформаційні запити, а також здійснює контроль за дотриманням прав і свобод людини й громадянина. Пріоритет надається саме розгляду звернень стосовно порушення прав людини. Кожен має право звертатися до Уповноваженого з вищезазначених порушень. Так, наприклад, за 2022 рік до Офісу Уповноваженого надійшло 40 тис звернень. Серед них найбільше повідомлень надійшло про порушення таких прав: права людини в Збройних силах України та інших формуваннях (4869 повідомлень); права на звернення (4115); права на соціальний захист (3756); права на свободу та особисту недоторканість (2580); права на доступ до публічної інформації (2162) [11].

Найбільш розповсюджений спосіб захисту прав в нашій країні - це судовий захист. Конституція України закріплює норми, згідно з якими судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та системою суддів загальної юрисдикції. Якщо КСУ контролює дотримання норм Конституції України шляхом тлумачення окремих її норм, то суди загальної юрисдикції уповноважені розглядати справи щодо порушення прав людини й громадянина щодо захисту своїх конституційних прав безпосередньо на підставі Основного закону держави.

Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року закріплює за громадянами право та процедуру щодо звернення на розгляд їх порушених прав органами виконавчої влади, місцеві органи державної влади та місцевого самоврядування.

Особливу увагу хочемо звернути на громадські організації як суб'єкти, які піклуються захистом прав та свобод людини в Україні. В свою чергу зберігаючи свою незалежність від держави вони можуть надавати безкоштовну правову допомогу, в більшості випадків проявляють бажання на процесуальний супровід справи, є ініціаторами котрі висвітлюють проблеми у ЗМІ, організують громадянські моніторинги, домагаються змін у національному або міжнародному праві, активно поширюють серед населення пропаганду правової культури, надають інформацію щодо прав людини, здійснюють збір достовірної інформації по справі громадянина права котрого були порушені, приймають участь у прес-конференціях щодо ситуації в країні з порушення прав людини. В нашій країні саме громадські організації все більше останнім часом здійснюють значний внесок у захист прав людини, ведуть боротьбу з окремими порушеннями прав людини, як наслідок між громадянськими правовими організаціями та державною складається ефективний для громадянина діалог.

На сьогоднішній день можемо виділити наступні міжнародні та українські правові організації що опікуються захистом прав людини та дитини: Європейська фундація прав людини, Всесвітня асоціація «Школа - територія миру», Європейський культурний фонд, ЮНІСЕФ - Великобританія; Фонд порятунку дітей, Українська асоціація «Міжнародна Амністія», міжнародний фонд «Відродження», Всеукраїнський комітет захисту прав людини, Міжнародне Товариство з прав людини, Всеукраїнська благодійна організація «Український фонд «Благополуччя дітей» Міжнародна благодійна організація «Надія і житло для дітей», «Правозахисна Група «Січ» «Юридична сотня» «Центр Громадянських Свобод» [12].

Для України класичною процедурою розгляду спорів є судовий процес або судочинство в залежності від юрисдикції таких справ. З метою вирішення низки проблем організаційного, економічного, правового, гуманітарного характеру для нашої країни характерним є формування певних альтернатив до судової форми вирішення спорів, серед яких: переговори, третейський суд, арбітраж. Одним з здобутків у цій сфері є застосування медіаційної процедури в якості самодостатньої конструкції врегулювання спору без участі третіх осіб. І, хоча в декого виникне заперечення у контексті наведеного розуміння медіації як способу альтернативного вирішення спору, все ж таки природа цього явища полягає саме у пасивній

ролі медіатора. З прийняттям Закону України Про медіацію медіація набуває дедалі більшої популярності в нашій країні, однак порівняно з іншими європейськими країнами ще не стала частиною правової культури врегулювання спорів. Перевагою позасудового вирішення конфлікту є те, що часто вирішуючи спір у судовому порядку ми витрачаємо багато коштів на консультування з правових питань, чимало часу витрачаємо на перегляд справи у всіх інстанціях.

З урахуванням вищезазначеного пропонуємо наступні висновки:

- національна система захисту прав людини потребує необхідності збільшення ефективності роботи органів, що здійснюють захист прав людини, це можливо реалізувати шляхом проведення консультування з учасниками міжнародної системи захисту прав людини, задля запозичення досвіду провідних країн з цього напрямку;

- з урахуванням того, що Україна в останні роки ще більш активніше взяла курс на демократизацію, розвиток громадянського суспільства та співпрацю з країнами ЄС, вважаємо за потрібне питання дотримання та захисту прав людини приділяти ще більшу увагу. Домогтись того, щоб суди загальної юрисдикції приймали ефективно, всебічно рішення по кожній справі, щоб показник звернень українцями до ЄСПЛ знизився радикально;

- на міжнародному рівні закріплено дуже багато нормативно-правових актів, які забезпечують права людини та деталізують механізми захисту, тому необхідно запозичувати міжнародні нормативно-правові акти з цих питань та вносити зміни на рівні Конституції та іншого національного законодавства. Національні суди, а також органи, які стоять на захисті прав людини й громадянина повинні враховувати та застосовувати у своїй практичній діяльності положення Конвенції, що дозволить ефективно захищати людей від порушення їх прав. Щоб кожен хто звертається за порушенням своїх прав був впевнений, що держава посприяє та гарантуватиме рівну можливість у ефективному захисті;

- державне забезпечення прав людини проходить три важливі етапи: допомога реалізації прав людини; охорона прав людини на рівні нормативно-правового забезпечення; захист прав людини шляхом правотворчого та правозастосовного процесу;

- необхідно підвищувати правову культуру населення, щоб громадяни були освідомлені щодо способів захисту своїх порушених прав на рівні національних та міжнародних інструментів.

Література

1. Сенчук І.В. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. С. 189-191.

2. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 2018. С. 168.

3. Пайда Ю. Ю. Визначення юридичних гарантій як елемент захисту прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 50-54.

4. Рішення Суду ЄС у справі Erich Stauder c. Ville d'Ulm-Sozialamt від 12 листопада 1969 р справа № 29/69, Rec., P. 419.

5. Загальна декларація прав людини ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. Офіційний вісник України. 2008 р., № 93, с. 89.

6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. *Відомості Верховної Ради України. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії N 2148-VIII від 19.10.73*

7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. *Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії N 2148-VIII від 19.10.73*

8. Європейська Конвенція з прав людини від 04.11.1950 *Відомості Верховної Ради України*. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

9. Міністерство юстиції України. Офіційний сайт. <https://minjust.gov.ua/m/stattya-2-pravo-na-jittya>

10. <https://advokatpost.com/ukraina-vpevnenotrymaie-3-mistse-za-kilkistiu-podanykh-zaiav-vievropejskyj-sud-z-prav-liudyny-zvit-2022/>

11. Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-ponad-40-tisyach-zvernen-gromadyannadijshlo-do-ofisu-ombudsmana-za-2022-rik

12. <https://www.bdut.org.ua/prava-dytyny/perelik-orhanizacij-scho-opikujutsja-zahystom-prav-ljudyny-ta-dytyny/>

Книшов В. П.,
аспірант
Одеського державного університету
внутрішніх справ